

Д.Бекматова,

Тошкент давлат юридик университети  
мустақил изланувчиси**ЖИНОЙ ТАЪҚИБ ФАОЛИЯТИНИНГ  
ХУСУСИЯТЛАРИ ВА БУГУНГИ ҲОЛАТИ — ТАРИХИ,  
ЗАМОНАВИЙ ҲОЛАТИ, ҚОНУНЧИЛИК ТАҲЛИЛИ**

**Аннотация:** мақолада жиноий таъқиб функцияси, унинг мазмунига жиноят-процессуал ҳуқуқ назариясида билдирилган фикрлар, уларнинг таҳлили, жиноий таъқиб институтининг ривожланиш тарихи, жиноят-процессуал ҳуқуқ назариясини ривожлантириш бўйича таклиф ва тавсиялар баён қилинган.

**Калит сўзлар:** жиноий таъқиб, айблов, айблов фаолияти, гумонланувчи, айбланувчи, жиноий-процессуал функция.

**Аннотация:** в статье изложены взгляды учёных об уголовном преследовании, их анализ, история возникновения института уголовного преследования, даны предложения по совершенствованию теории уголовно-процессуального законодательства.

**Ключевые слова:** уголовное преследование, обвинение, обвинительная деятельность, подозреваемый, обвиняемый, уголовно-процессуальная функция.

**Abstract:** in the article presented opinions of scientists on criminal persecution, its' analyze, the history of appearance of the institute of criminal persecution, given recommendations on enhancement of criminal-procedural law.

**Key words:** criminal persecution, accusation, accusing activity, suspected, accused, criminal-procedural function.

Жиноий таъқиб жиноят процессида энг муҳим фаолият йўналишларидан бирини ташкил этади. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида таъқиб –“орқасидан қувиш, изига тушиш, қувгин қилиш, жазолаш; зимдан, билдирмасдан кўз-қулоқ бўлиб кузатиш; эркин ҳаракат-фаолият кўрсатишга қўймаслик, шу мақсаддаги назорат, кузатиш; издан тушмоқ, кетидан қувмоқ” сифатида “таъқиб этмоқ (қилмоқ) — кўздан ўтказмоқ, кузатмоқ, кўз-қулоқ бўлиб кузатмоқ, назоратда тутмоқ” тарзида изоҳланган [1, 38-бет]. Ушбу тушунча жумладан, жиноят ишини қўзғатиш асосларини аниқлашга, жиноятни очишга, жиноятчини фош қилишга, жиноий жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолатларни ёхуд жиноятни содир этиш сабаб ва шарт-шароитларини аниқлаш мақсадида қувиш, кузатиш сифатида баҳоланиши мумкин.

Ҳозирги кунга келиб, процессуалчи олимлар ўртасида “жиноий таъқиб”нинг мазмуни турли хил ёндашувлар асосида талқин этилмоқда. Хусусан, жиноий таъқибга оид олимларнинг қарашларини уч гуруҳга ажратиш имконини берди:

**Биринчи** гуруҳ процессуалчи олимлар жиноий таъқибни жиноят процессининг ваколатли субъектлари томонидан амалга ошириладиган айблов фаолияти сифатидаги ёндашувни қўллаб-қувватлайдилар (Ф.М.Мухитдинов, Б.Н.Рашидов, В.Асанов,

А.В.Синельников, Е.Г.Васильева, В.В.Вандышев, А.Г.Халиулин, З.Ф.Коврига, Р.К.Досанов, Ю.В.Козубенко, О.Я.Баев, С.И.Герасимова). Жумладан, ўзбек процессуалчи ҳуқуқшунос олими Ф.М.Мухитдиновнинг фикрича ҳам “дастлабки тергов

органи томонидан айблов функцияси амалга оширилишини тасдиқ этувчи бирламчи асосни ЖПКдаги 2-модданинг мазмунида кўриш мумкин. Унга биноан, дастлабки тергов органининг жиноят процессидаги энг муҳим вазифаси “жиноятларни тез ва тўла очишдан”, “жиноят содир этган” ҳар бир шахсга адолатли жазо берилиши ... учун “айбдорларни фош этишдан” иборатдир. Демак, дастлабки тергов органи томонидан амалга ошириладиган фаолиятнинг мазмуни ва шакли, бевосита - жиноий таъқиб (айблов) функциясининг ғоясини акс эттиради” [2, 132-133 бетлар].

Бизнинг фикримизча, ушбу гуруҳдаги ҳуқуқшунос олимлар жиноий таъқиб тушунчасига таъриф беришда жиноий таъқибни айблов фаолиятига тенглаштирадilar, ваҳоланки, жиноий таъқибда асосий мезон ҳар қандай шахсни айблаш эмас, балки жиноят ҳодисасибўйича ҳақиқатни аниқлаш ҳамда уни содир этишда айбдор шахсларни фош этиш билан боғлиқ жиноят-процессуал қонун ҳужжатлари вазифаларини самарали ҳал қилишдан иборат, деб ҳисоблаймиз. Бошқача айтганда, жиноий таъқибни амалга оширадиган мансабдор шахсларнинг фаолияти жиноят иши бўйича айблов доирасидан четга чиқади. Чунки, гумон қилинувчи, айбланувчи аниқ бўлмаган жиноят иши бўйича тергов ҳаракатлари, айнан, ушбу жиноятни содир этган мазкур шахсларни аниқлашга (айблашга эмас) қаратилган бўлади. Шу боис ҳам мазкур ёндашув тарафдорларининг мулоҳазалари мазмунан нисбатан торроқ доирани қамраб олади, деб ҳисоблаймиз ва уларга қисман қўшилаимиз.

**Иккинчи гуруҳ** олимлар жиноий таъқибни жиноят-процессуал фаолият сифатида баҳолайдилар (А.Б.Соловьёв, О.Н.Коршунова, З.Д.Еникеев, А.М.Ларин). Жумладан, А.Б.Соловьёв жиноий таъқибни фақатгина айблов фаолияти сифатида баҳолашга қўшилмаган ҳолда, жиноий таъқиб бўйича мансабдор шахсларнинг фаолияти жиноят иши бўйича айблов доирасидан четга чиқиб кетишини таъкидлагани ҳолда, дастлабки терговда ушбу органларни айблов тарафига айлантириш ҳақидаги таклифлар эса, назарий ва амалий жиҳатдан мақсадга мувофиқ эмас, деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, бу ҳол бир тарафламалikka олиб келиб, жиноят-судлов ишларини юритиш иштирокчиларининг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини муҳофаза қилишга салбий таъсир кўрсатади [3. 115-бет].

Бизнинг назаримизда эса, иккинчи гуруҳдаги ҳуқуқшунос олимлар жиноий таъқибга жиноят-процессуал фаолият сифатида ёндашганларида унинг мазмунини ҳаддан зиёд кенгайтириб юборганлар. Хусусан, жиноий таъқибни жиноят ишини ҳал қилиш деб ёзганларида, жиноят ишини ҳал қилиш нафақат жиноий таъқиб (айблов), балки ҳимоя ва одил судлов фаолиятидан ҳам иборат эканликларини эътибордан четда қолдирганлар. Зеро, мазкур таърифга кўра, жиноят иши юритуви фақатгина айблов фаолиятига тенглаштирилади. Ёхуд ушбу гуруҳдаги лсиноий таъқибни иш бўйича қонуний ва асосли қарор қабул қилишга боғлаган муаллифлар ҳам унинг асосий мазмун-моҳияти таъқиб этиш хусусиятидан иборат эканлигини кўрсата олмаганлар. Шу боис ҳам мазкур ёндашув тарафдорларининг мулоҳазалари мазмунан нисбатан кенг доирани қамраб олиши ва унинг асл мазмунини ифодалаб бера олмаслиги туфайли уларга қўшила олмаймиз.

**Учинчи гуруҳ** ҳуқуқшунослар жиноий таъқибга жиноят-процессуал функция сифатида ёндашадилар. Уларнинг фикрича, жиноят-процессуал функцияси сифатида жиноий таъқиб кенг мазмун касб этади (Г.П.Химичева, Р.В.Мазюк, Б.Т.Безлепкин, Т.З.Зинатуллин). Масалан, Г.П.Химичева жиноий таъқиб жиноят-судлов ишларини юритиш иштирокчиларининг қонун орқали мустақамланган жиноят-процессуал функцияси бўлиб, у ҳар бир ҳолатда жиноятнинг белгилари, жиноят ҳодисасини аниқлаш, жиноят содир қилган шахсларни фош қилишга йўналтирилган мажбуриятларни ўз ичига олади" [4. 122-бет], деб ёзади.

Ушбу гуруҳдаги процессуалчи ҳуқуқшунос олимларнинг қарашларига қўшиламмиз. Чунки, бизнингча ҳам жиноий таъқибга, айнан, жиноят-процессуал функция сифатида ёндашиш мақсадга мувофиқ бўлиб, бу унинг табиати ва хусусиятларини янада тўлароқ акс эттиришга ҳамда шаклланган ҳуқуқни қўллаш амалиётига мос келади. Юқоридаги ҳуқуқшунослар билан илмий баҳсга киришган ҳолда, лсиноят-процессуал функция сифатида жиноий таъқиб тушунчасида қуйидаги жиҳатлар албҳида эътироф этилиши лозим деб ҳисоблаймиз: биринчидан, унинг амалга ошириш тартиби, ҳуқуқий асослари, субъектлари ва чегаралари; иккинчидан, жиноий таъқиб доираси ва унинг мазмуни, нималардан иборат эканлиги.

Демак, юқоридагилар асосида жиноий таъқибга қуйидагича таъриф бериш мумкин: **"Жиноий таъқиб"** бу жиноят-процессуал қонунчилигида белгиланган тартибда суриштирувчи, терговчи, прокурор ва, жабрланувчининг ижтимоий хавфли қилмишни аниқлаш, уни содир қилган шахсни фош қилишга йўналтирилган процессуал фаолияти мажмуини ифодаловчи жиноят-процессуал функция".

Жиноий таъқиб фаолиятининг қуйидаги хусусиятларини алоҳида ажратиб кўрсатишимизмумкин: ушбу фаолият айбловчи хусусият касб этади, шахснинг жиноят содир этишдаги айбини фош этишга қаратилган бўлади; қатъий процессуал хусусиятга эга бўлиб, процессуал қонунда кўзда тутилган тартибда, қонунда кўзда тутилган усул ва воситалардан фойдаланган ҳолда амалга оширилади; давлат мажбурият чораларини қўллаш орқали амалга оширилиши мумкинлиги; жиноий таъқибни қузғатиш ва уни амалга ошириш субъектида қоида тариқасида ҳокимият ваколатларига эгаллиги; жиноий таъқибни амалга ошириш усуллари ва процессуал чоралари ўзига хос хусусиятларга эга; содир қилинган жиноятнинг хусусияти ва ижтимоий хавфлилиқ даражасига боғлиқ ҳолда дифференциялашуви мумкин; хусусий айблов элементлари мавжуд бўлганда диспозитивлик хусусиятига эга бўлади; жиноий таъқибнинг бошланиши юридик ва фактик хусусиятга эга бўлган муайян умумий ва махсус шартларнинг мавжудлигини талаб қилади; алоҳида тоифада юритиладиган жиноят ишлари бўйича жиноий таъқибни амалга ошириш ҳам ўзига хос процессуал хусусиятларга эга; аксарият ҳолларда жиноий таъқиб оммавий хусусият касб этиши; жиноий таъқиб давлат номидан унинг махсус ваколатга эга бўлган субъектлари - суриштирувчи, терговчи, прокурор томонидан амалга оширилиши ва шу кабилар.

Жиноий таъқиб функциясининг шаклланиши ва ривожланиши узоқ тарихга бориб тақалади.

Мамлакатимиз ҳудудида ушбу жиноят-процессуал функциянинг ривожланиш хусусиятларини ўрганиш асосида уни қуйидаги босқичларга ажратиш мақсадга мувофиқ:

Биринчи босқич - қадимги даврда жиноий таъқиб функцияси. Ибтидоий жамоа тузумида суд муҳокамасида тарафлар сифатида шахслар эмас, балки уруғлар иштирок этганлиги жиноий таъқибнинг дастлабки содда кўриниши бўлган. Ушбу даврда мазкур муносабатлар ташкилий жиҳатдан тартибга солинмаган; ўзаро муносабатларда вужудга келадиган низоларни ҳал қилиш учун тажрибали ва обрў-эътиборли шахс (оқсоқол, сардор) ёки жамоа (оқсоқоллар кенгаши, йиғилиш) судлов вазифасини амалга оширган; айблаш ҳуқуқи асосан жабрланувчига тегишли бўлган; давлат фаоллиги суи бўлиб, илоҳий ҳамда талион ҳуқуқлари қўлланилган; жиноий таъқиб жазолаш функциясига тенглаштирилган, жазо таъқиб этишининг ажралмас қисми сифатида талқин этилган ва шу кабилар.

**Иккинчи босқич** - ўрта асрларда жиноий таъқиб функцияси. Ушбу босқичда мамлакатимиз ҳудудида жиноий таъқиб функциясининг ривожланиши бевосита ислом ҳуқуқи билан боғлиқ. Унинг асосий хусусиятлари қуйидагиларда намоён бўлади: жиноят судлови шаклан айблов юритувига асосланган; судда даъво кўзғатиш ва жиноятларнинг ҳолатларини исбот қилиб бериш бевосита айбловчининг зиммасида бўлган; қози судлари ва бий судлари шариятга асосланган ҳолда халқ одатлари ва анъаналарига таяниб қарорлар қабул қилган; жиноий таъқиб юритишнинг усул ва шакли асосан жиноятнинг турига қараб, асосан оммавий ва хусусий тартибда амалга оширилган; жиноий жазо қоида тариқасида оммавийлик тамойилига асосланган ва шу кабилар.

**Учинчи босқич- XIX-XX асрларда жиноий таъқиб функцияси.** Марказий Осиё ҳудудининг Россия Империяси томонидан босиб олинishi дунёвий нормаларга асосланувчи жиноий таъқиб функциясини шаклланишига асос бўлди. Ушбу босқичда қабул қилинган 1864 йилги Жиноят-судлов ишларини юритиш Устави, 1898 йилги "Суд уставларини Туркистон ўлкаси вилоятларига нисбатан қўллаш тўғрисидаги қоидалар", 1917 йил 24 ноябрдаги, 1918 йил 15 феврал ва 13 июлдаги Суд тўғрисидаги 1, 2 ва 3-сонли декретлар, 1918 йил 23 июндаги "Маҳаллий ва халқ судлари фаолиятини ташкил этиш тўғрисида"ги Йўриқнома, 1921 йил 6 октябрдаги "Қози судлари тўғрисида"ги Низом, 1922 йил 27 июлдаги "Туркистон Республикасида суд аппаратини ташкил этиш тўғрисида"ги Декрет, 1918 йил 30 январдаги "Туркистон ўлкаси шаҳар ва туманлари милиция инспекторлари бошқармаси тўғрисида"ги Низом, 1918 йил декабрдаги "Россия Совет Федерациясининг Туркистон Республикаси милицияси тўғрисида"ги Низом, 1919 йил 16 июлдаги "Жиноят қидирувни ташкил қилиш тўғрисида"ги Низом, 1924 йил 24 апрелдаги

"Туркистон Республикаси жиноят қидирув бўлинмалари тўғрисида"ги Низом, шунингдек, 1926 йил 16 июндаги Ўзбекистон ССРнинг биринчи, 1929 йил 29 июлдаги иккинчи ва 1959 йил 21 майдаги учинчи Жиноят-процессуал кодекслари жиноий таъқибнинг ҳуқуқий асосларини белгилаб берди. Жумладан, 1959 йилги ЎзССР ЖПК жиноий таъқибни амалга ошириш қоидаларига жиддий ўзгаришлар киритмай фақатгина мансабдор шахс сифатида халқ депутатларига

нисбатан жиноий таъқибнинг алоҳида тартибда кўзгатишни белгиланган.

**Тўртинчи босқич - мустақиллик йилларида жиноий таъқиб функцияси.** Мамлакатимизда ҳуқуқий ислохотлар ўтказилаётган шароитда жиноятларни очиш ва тергов қилишнинг янада самарали усулларини топиш, терговчи ўзига юклатилган вазифаларни муваффақиятли амалга ошириши учун зарур шароитларни яратиб бериш устидан бир қатор ишлар амалга оширилмоқда. Жумладан, МДХга аъзо давлатлар орасида биринчилардан бўлиб, 1994 йил 22 сентябрда Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси қабул қилинди. Прокуратура органлари фаолияти ислоҳ этилиб, 2001 йил 29 августда “Прокуратура тўғрисида”ги Қонун янги тахрирда қабул қилинди, 2012 йил 18 сентябрда Ўзбекистон Республикасининг ЎРҚ-335-сонли “Суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилиш муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги Қонун билан суд жиноий таъқиб субъектлари рўйхатидан чиқарилди. 2012 йил 25 декабрда Ўзбекистон Республикасининг “Тезкор-қидирув фаолияти тўғрисида”ги Қонуни қабул қилиниб, унда 16 та турдаги тезкор-қидирув тадбирларини ўтказиш имконияти кўзда тутилди.

Шу ўринда амалдаги процессуал қонунчиликни такомиллаштириш бўйича қуйидаги таклиф ва тавсияларни илгари суришимиз мумкин:

**Биринчидан,** ЖПКга “Жиноий таъқиб” деб номланган 3<sup>1</sup>-боб киритиб, унда жиноий таъқибни амалга ошириш ваколатига эга бўлган органлар, жиноий таъқибнинг турлари ва жиноий таъқибни юритиш мажбуриятига оид қуйидаги моддаларни назарда тутилиши мақсадга мувофиқ.

**Иккинчидан,** хусусий айблов институтини янада такомиллаштириш мақсадида ЎЗР ЖПК 325-моддасида ЖК 141-моддасининг биринчи қисмида, 142-моддасида, 143-моддасида, 144-моддасида биринчи қисмида, 145-моддасида биринчи қисмида назарда тутилган жиноятлар тўғрисидаги жиноят ишларини айбдорни жавобгарликка тортишни сўраб жабрланувчи берган шикоят аризаси асосидагина кўзгатишни кўзда тутиш мақсадга мувофиқ.

**Учинчидан,** жиноят процессида жиноий таъқибнинг халқаро тажрибада қўлланилаётган муқобил усулларини тадқиқ этиш ва уларни миллий қонунчиликка татбиқ этиш муҳим аҳамият касб этади. Шу жиҳатдан ЖПКга “Жиноий таъқибни тугатишнинг махсус турлари” деб номланган янги ўн бешинчи бўлим ва унга тегишли бб-боб киритилиб, ундан жиноий таъқибни тугатишнинг махсус турларини қўллаш асослари, уларнинг турлари, жиноий таъқибни тугатиш ҳар бир усулини қўллаш тартиби ўрин олиши мақсадга мувофиқдир.

**Тўртинчидан,** вояга етмаган айбланувчиларни расмий огоҳлантириш, жарима, айбга иқдорлик тўғрисида келишув институтларини қонунчилигимизга киритиш учун кенг имкониятлар мавжуд. У ижтимоий ҳавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноятларни биринчи марта содир қилган вояга етган ва вояга етмаган шахсларга нисбатан қўлланилса, мақсадга мувофиқ.

**Бешинчидан,** ЖПКда хусусий айбловчининг мақоми, хусусий айблов ишлари бўйича суриштирув ва дастлабки тергов ўтказилмаслиги, хусусий айблов билан жабрланувчи судга мурожаат этиши ҳамда

хусусий айблов шикояти бевосита судда кўриб чиқилиб ҳал қилиниши, хусусий айблов бўйича айбловни судда жабрланувчи ва унинг қонуний вакили қўллаб-қувватлашни кўзда тутиш мақсадга мувофиқ.

Ушбу вазифаларни самарали ҳал этиш мақсадида ЖПКнинг алоҳида тоифадаги жиноят ишларини юритиш деб номланган ўнучинчи бўлимига “Хусусий айблов бўйича иш юритиш” деб номланган 63<sup>1</sup>-боб киритилиши мақсадга мувофиқ. Ушбу бобда хусусий айблов тартибда юритиладиган жиноят ишлари тоифаси, хусусий айбловчининг ҳуқуқий мақоми, унинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, ушбу ишлар бўйича судда иш юритиш, хусусий айблов тартибда юритиладиган ишларда жабрланувчи иштироки, жабрланувчи узрсиз сабабларга кўра қатнашмаслигининг ҳуқуқий оқибатлари, жабрланувчи томонидан айбловни қувватлаш тартиби ва бошқа масалалар ўз ечимини топиши лозим. Ушбу ўзгаришлар ўз навбатида жабрланувчининг ҳуқуқий ҳолатига оид 54-55-моддаларга ҳам тегишли ўзгартиш ва қўшимчалар (жабрланувчининг хусусий айблов ишини кўзгатиш билан мурожаат этиш, хусусий айблов ишлари бўйича айбловни қувватлаш ҳуқуқи ва б.қ.) киритишни тақозо этади.

**Олтинчидан,** ЖПК 341-моддасига мувофиқ, жиноят иши юзасидан суриштирув ўн суткадан ошмаган муддатда тамомланиши лозим. Ваҳоланки, суриштирув органлари ҳамиша ҳам объектив сабабларга (экспертиза текширувини ўтказиш зарурияти ва б.қ.) кўра, айрим жиноят ишлари бўйича суриштирувни 10 кунлик муддат ичида тугата олмайдилар. Шу нуқтаи назардан суриштирув самарадорлигини ошириш, суриштирув олдида турган вазифаларни тўлақонли ҳал этишга эришиш мақсадида, ЖПК 341-моддасини қуйидаги тахрирда баён этиш мақсадга мувофиқ: “Жиноят иши юзасидан суриштирув йигирма суткадан ошмаган муддатда тамомланиши лозим. Ушбу муддат прокурор томонидан 10 суткадан ошмаган муддатга узайтирилиши мумкин”.

#### Адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли / А.Мадвалиев таҳрири остида. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, ДИН, 2008. –Ж.4. –Б. 32
2. Мухитдинов Ф.М. Жиноят процесси: моҳият, мазмун, шакл. –Тошкент: Адолат, 2002. –Б. 132-133.
3. Соловьёв А.Б., Якубович Н.А. К вопросу о концепции правового обеспечения функции уголовного преследования // Современные процессы уголовной и уголовно-процессуальной политики. Материалы научно-практической конференции. –М.: МГУ, 2008. –С. 115.
4. Химичева Г.П. Досудебное производство по уголовном деле: концепция совершенствования уголовно-процессуальной деятельности. Монография. –М.: Экзамен, 2003. –С.122.